

Linguistica ONLINE. Added: September, 1st 2005.

http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/krcmova/krc-006.pdf

ISSN 1801-5336

Příznakovost a její specifika v morfologii^[*]

Marie Krčmová

O příznakovosti (a k ní v opozici stojící nepříznakovosti) mluvíme v lingvistice poměrně často. Jde vždy o vztah dvou výrazových prostředků patřících jedné rovině jazyka, které jsou ve specifické vzájemné souvislosti. Podstatou sepsání je soubor společných relevantních rysů sémantických, gramatických, eventuálně (u fonémů, které "význam" v lingvistickém smyslu nemají) formálních, výrazem "příznakovost" pak označujeme skutečnost, že jeden z členů vztahu má nějaké specifikum, má "navíc" diferenciální příznak (termín příznak má zde jiný význam než v obecné teorii znaku), určitou "vlastnost" náležející výrazovému prostředku jako celku, která může být při popisu chápána i jako připojená, přídavná k souboru vlastností jednotky nepříznakové. Termín příznak, příznakový užíváme (1) pro popis vztahů v systému jazyka, tj. vztahů povýšce zobecněných, které se na úrovni realizace, v komunikátech, projevují ustáleným způsobem, nebo (2) pro popis a hodnocení vlastností jednotlivých prvků jazykových rovin nebo tříd těchto prvků, jež vznikají díky jejich standardizovanému užití v řeči; v tomto případě je termín příznak, příznakový, vágnější, je vázaný i na sociální podmínky komunikace a standardizovaný způsob vyjádření (kromě okrajových případů) nemá. Různost náplně termínu, pro niž nemůžeme najít společného jmenovatele, a zároveň různost postupu, jímž dospíváme k vymezení toho, co je nebo naopak není příznakové, tvoří pro využití termínu jistou překážku. Každé z pojetí je totiž také vyhovující pro jinou rovinu jazyka.

První pojetí, pojetí vycházející z jazykového systému, má své kořeny v tradiční fonologii. Předpokládá, že nepříznakový i příznakový prvek, v našem případě segmentální fonémy (a v návaznosti na to fonologicky relevantní prvky suprasegmentální, v češtině např. modely intonace) mají společný srovnávací základ v souboru relevantních rysů artikulačně-akustických, příznakový pak má určitou - opět fonologicky relevantní - vlastnost "navíc"; v češtině se takto chápe vztah znělosti k nepříznakové neznělosti, u vokálů pak dlouhá kvantita, příznaková proti nepříznakové

kvantitě nedlouhé. Tradičně se tak chápal i vztah orální - nazální (/bos/ - /nos/), kde však jde o rozdíl již na úrovni typu konsonantického fonému, rozdíl nesonora - sonora.

Pohled od systému, jehož vztahy jsou jen pomocí konkrétních realizací vysvětlovány, umožňuje, že se od množství akusticko-artikulačních rysů základních alofonů fonémů daného jazyka odhlíží, pokládají se a priori za irelevantní. Nevíme, zda jsou nebo nejsou uživatelé skutečně uvědomováni, neboť se zatím nikdo nepokusil jejich relevantnost experimentálně ověřit, tj. nikdo se např. nepokusil zjistit, zda změna napjatosti artikulace změny nebo ovlivní pro českého posluchače interpretaci základní realizace fonému, na jejímž základě srovnáváme. Mělo by také platit, že nepříznakový prvek má univerzálnější užití: v češtině je tomu tak u obou zmíněných fonologických opozic, neznělé fonémy mají vyšší frekvenci než znělé, krátké vokály jsou využívány více než dlouhé (TĚŠITELOVÁ a kol., 1985).

Předpokládalo se navíc, že nepříznakový prvek systému může být za určitých podmínek reprezentantem obou členů opozice. Např. v češtině neznělý foném může na konci výrazu před pauzou reprezentovat i foném s příznakem znělosti, neboť znělost nelze v současné češtině v tomto postavení v řetězci realizovat. Příkladů typu [pix] (psáno *pich*, srov. *píchat*) - [pix] (psáno *pih* od *piha*), kde by šlo skutečně o výrazy dvou různých základů, je sice dost, ale v souvislé řeči je pravděpodobnost záměny malá, tedy i výhoda chápání jediné zvukové realizace jako odpovídající různým fonémům, je sporná. Protiargumentem jsou případy sonorizace typu [sedba], [svjedbil.], kde je reprezentantem konsonant znělý, tedy odpovídající základnímu alofonu příznakového členu znělostní opozice: sílu tohoto argumentu snižuje, že sonorizace je méně frekventovaná než desonorizace. Kromě toho je v naší kultuře propojena interpretace toho, co "slyšíme", "identifikujeme" s psanou podobnou jazyka, při plné alfabetizaci nikdo nepochybuje o tom, co se "má psát" a umí to zdůvodnit vztahem k základovému slovu nebo tvaru slova. Pro poznání fonému představovaného jeho alofony i pro vztah příznakového - nepříznakového fonému by ani to nemělo být relevantní. Pokládáme za samozřejmé, že výrazům jazyka rozumíme na základě identifikace fonémů a z nich utvořených morfů a jim odpovídajících morfémů, to však musí fungovat i u dětí, které ještě čist neumějí, nebo (v jiných kulturách) u uživatelů ideografických písem. Ostatně některé fonologické teorie, které se nevážou na hláskové písmo, v těchto případech mluví o pravidelné alternaci fonémů. Nemělo by to být nic zvláštního, i když je toto chápání v češtině přinejmenším neobvyklé: v případě vztahu krátkého, nepříznakového vokálu k dlouhému, příznakovému se už o žádné neutralizaci nemluví a krácení v některých tvarech slov nebo při derivaci interpretujeme vždy jako alternace. Je tedy podstatou vztahu příznakové - nepříznakové pouze existence relevantního příznaku, nikoli možnost neutralizace. Už zde musíme znovu připomenout, že toho pojetí je možné jen na úrovni lingvistické abstrakce fonologického systému, který je budován z malého počtu jednotek s relativně přehlednými vztahy, ale nelze jej už vztáhnout na výslovnost. Vztah příznakového a nepříznakového fonému je vztahem systémovým, jehož proměny na realizační úrovni nejsou pro sám vztah důležité.

[*] Previously published as Krčmová, Marie. 2004. "Příznakovost a její specifika v morfologii". In Karlík, P. and Pleskalová, J. (eds.). *Život s morfémy. Sborník studií na počest Zdenky Rusinové*, pp. 111-122. Brno: Masarykova universita. Reproduced with permission. [Editor's note]

Mimo fonologickou rovinu jazyka se vztah příznakovost - nepříznakovost (neutrálnost) obvykle vysvětluje u lexikálních jednotek, kde do těchto vztahů vstupují celé trsy lexémů a k jedinému výrazu neutrálnímu může standardně existovat více lexémů stojících v opozicích charakterizovaných jako knižnost, hovorovost, emocionalita, hodnocení výrazu jako neologismus, výraz řídký apod., a také, pokud nás zajímá celý národní jazyk, opozice spisovnosti včetně terminologičnosti stojící proti nespisovnosti s různými odstíny, jako je slangovost, regionálnost, nářečnost. Je to jiný význam termínu "příznakovost", než jsme viděli výše. Může být odvozen od samé sémantiky výrazu (např. názvy věcí a vztahů tabuizovaných, jež mají společensky sankcionovaný příznak expresivní), častěji však je odvozen od toho, jak jsou jednotlivé výrazové prostředky užívány v textech. Některé lexémy mají užití (takřka) univerzální, zatímco jiné jsou užitelné jen za určitých podmínek. Typy textů můžeme vymezit na základě složek komunikační situace a jejich konkretizace v komunikačním aktu. V českém prostředí mluvíme obvykle o slohotvorných činitelích a typy textů chápeme na pozadí tradičních čtyř, nověji šesti funkčních stylů primárních a k nim přistupujících stylů sekundárních (MINÁŘOVÁ in Čechová a kol., 2003, 59n., JELÍNEK, 1995, s. 734n.), ve skutečnosti však jde také o sociálně a kulturně podmíněné normy žánrové, v mluvené komunikaci i normy skupinové, které užití toho nebo onoho výrazu ovlivňují: to na podstatě věci nic nemění, mění to však při popisu příznaků počet a rozvržení typů příznakovosti, s nimiž lze pracovat. Navíc existuje i "příznakovost" založená na jedinečném užití jakéhokoli jazykového (a širěji i nejazykového - JELÍNEK, 1995, s. 734n.) prostředku v určitém kontextu; z ní pak vzniká jeho kontextová hodnota (KRČMOVÁ in Čechová a kol., 2003, 138n.).

Uvedená chápání příznaku lexikální jednotky se zdají být velmi současná, ve skutečnosti však nejsou nová. Už v Blahoslavově Gramatice vzniklé v 16. století (vydání 1991, s. 172) čteme v kapitole O vlastnosti, že "tať se dělí na dvě, jedna jest samých slov, t. jednoho každého slova kteréhož se jakkoli v mluvení užívá; proprietas vocum, sive proprietas significationis. Druhá pak jest, ne tak v slovích jako v složení neb v spojování těch slov; to u latiníka slova phrasis, český se říká, ač velmi nedostatečně, generalius quam decet, způsob mluvení. Té obojí vlastnosti tak šetřeno býti má, aby každou věc kterouž mluvíti neb o níž psáti chceš, ne leckterejmis slovy, o samo to ať by lidé nějak jen srozuměli péči máje, vypověděl; ale aby ji těmi slovy předložil, kteráž té věci vlastní jsou." Vazba na rétoriku je tu nesporná, myšlenky nadčasové, jen forma vyjádření za pět století zastarala.

Vztah výrazů na ose neutrální - příznakový založený na jejich užívání je u lexika opakovaně řešen, i když nikdy nebude, i pro rozsah slovní zásoby jazyka a stálý pohyb v ní, dořešen. Do obecného vztahu totiž vstupují opozice různé úrovně a různého využití, které jsou navíc vzájemně jen zčásti kompatibilní. Např. i zdánlivě jasná opozice domácí - přejeté nemůže být ztotožněna s opozicí neutrální - knižní, i když v knižních textech, tj. spisovných psaných projevech (vyššího stylu), je jejich frekvence zvýšená. Některé evidentně přejeté výrazy jsou totiž zřetelně hovorové a někdy i stojí za hranicemi

spisovnosti, zatímco jiné jsou neutrální (a dokonce ani domácí synonymum nemají nebo je právě domácí výraz knižní): např. ve dvojici lexémů jde u slov *koka* - *rudodřev* o vztah neutrální - řídké (Slovník spisovné češtiny je ani neuvádí), vztah výrazů *klasifikace* - *třídění* lze chápat jako synonymii, kde rozdíl je jen v okruhu textů, v nichž se každý z výrazů pravděpodobně, nikoli však nutně vyskytne, zatímco *klandr* - *zábradlí* je vztahem obecné - neutrální a výraz *klaka* lze "čistě česky" vyjádřit jen složitým opisem. Jak je vidět, je chápání příznakovosti v oblasti lexika v těsné vazbě na okruhy komunikátů, v nichž se daný výraz objevuje. Jde tedy o soubor příznaků ve svém důsledku stylistických, fungujících při stylizaci textu a jeho stylové interpretaci.

Neutrální lexém by měl být, jak jsme připomněli výše, univerzální, zatímco příznakový je při využití v neaktualizované podobě omezen jen na některé typy komunikace. Neexistence neutrálního výrazu k termínům nebo k expresivům je dána právě skutečností, že jsou díky svému lexikálnímu významu využitelné jen v některých typech komunikátů a neutrální kontexty jim nepřísluší; označovat takové lexémy za příznakové je sporné, neboť nemají "příznak" vzhledem k jinému lexému. V těchto případech bližší specifikace slova odkazem na některý vědní obor nebo poukaz na jeho expresivitu užívaný slovníky a odtud i stylistikou vyjadřuje jen toho omezení.

Pracujeme-li však s konkrétními příznaky jednotlivých výrazů při stylizaci textů nebo při hodnocení stylizační úrovně textů cizích, opíráme se nejprve o vlastní povědomí kultivované jeho víceméně vědomým rozvíjením při percepce různých textů, sekundárně však též o různé materiály, především výkladové slovníky. Asi by tomu mělo být naopak, ale vyžadovat to by bylo nereálné. Shledáváme přitom, že nejen že se údaje mohou lišit (což je ostatně vzhledem k době vzniku daných materiálů samozřejmé), ale také že příznakovost slova je v nich vymezena velmi zobecněně a mnohdy neodpovídá našemu "pocitu": např. podle Slovníku spisovné češtiny (1994) jsou neutrální výrazy *odlidštit*, *odlehlý*, *odchýlit se*, *odloučit*, *odezva*, jež bychom intuitivně užíli pouze v textu psaném a spíše odborném, ale stejně neutrální jsou i *odležet* (*každou rýmu*), *odpískat* (*branku*), jež bychom naopak užíli pouze v textu dosti neformálním. Tento rozpor může být dán naší vlastní omezenou zkušeností, ale také zdroji materiálu slovníku, chápanými různě a nutně zastarávajícími za současnosti, mnohdy však i promyšleným hodnocením shromážděného materiálu jeho zpracovateli, kteří se v konečném rozhodování mohli opírat právě jen o užití v textech a své vlastní zkušenosti s ním. Teprve v současnosti může být zdroj doplněn o údaje korpusové, i ty však bude nutno citlivě hodnotit. Výkladový jednojazyčný slovník, který je svými údaji arbitrem příznakovosti lexémů, je tak ve skutečnosti dvojitým odrazem užití, aniž by mohl vypovídat o nějakém systému v dané rovině jazyka.

Na rovině stavby výpovědi a textu je práce s termíny příznakové - nepříznakové málo nosná, neboť zde je vazba na komunikační událost mimořádně silná, a i když existuje obecná představa toho, co je "neutrální" věta daného jazyka, v češtině zřejmě dvoučlenná věty rozvitá a nepřiliš jednoduché souvětí, ve skutečnosti existuje v textech bezpočet jejich modifikací, které jsou "neutrální" z hlediska dané situace. Různé

eliptické výpovědi, větné ekvivalenty, obměny pořádku slov, ale i anakoluty jsou normální součástí spontánně mluveného projevu, v němž by byla úplná dvojjmenná věta příznaková; jako "zvláštní", příznakové se jeví v připraveném psaném textu, od něž se tradiční představa správné, "celé" věty odvíjí. Je tu tedy příznakovost již nikoli věcí absolutní ve vztahu k systému jazyka, ale jen věcí konkrétního zapojení do textů. V jeho celku je pak příznaková i míra užití jednotlivých typ vět. Vůdčím principem pro volbu jednotlivých typů se nám jeví připravenost textu vedoucí k jeho textové souvislosti a propracovanosti v opozici ke spontánnosti, jež text rozvolňuje, a obecné zákonitosti mluveného projevu (KRČMOVÁ, 1995, 2003). Těžko je tu mluvit o společném základě, těžko i o synonymii (CHLOUPEK, 2002), nejvhodnější je mluvit (ve shodě s pojetím M. JELÍNKA, op.cit.) o konkurentech stojících nikoli v opozici, ale v dichotomickém vztahu, a na určování nějaké obecné příznakovosti rezignovat. Běžné mluvnice to však udělat nemohou, protože musí také orientovat uživatele ve vhodnosti syntaktických konstrukcí a jejich možných realizací; proto si vypomáhají označením "hovorové", jež však je přinejmenším vágní.

Obrátíme nyní pozornost k příznakovosti na rovině morfologické. Tato rovina jazyka je pro flektivní jazyky jako čeština mimořádně důležitá, neboť na její úrovni se jednak vyjadřují některé sémanticky závažné gramatikalizované kategorie (především čas a slovesný rod, ev. i vid, pokud jej pokládáme za jev gramatický, nikoli lexikální), jednak slouží k vyjadřování vztahů uvnitř výpovědi a textu (při rekcí, ale také číslo a jmenný rod při kongruenci); od vlastního "významu tvarů", sémantické morfologie, zde odhlížíme, neboť v ní samé příznakovost nenacházíme; ta je až v konkrétním užití určitého tvaru v textech dané doby (např. jeden z významů genitivu, posesivitu, je možno využít u všech apelativ, i když v mnohých textech je běžnější posesivní adjektivum). Na úrovni vyjádření, v češtině syntetické formě společně pro soubor kategorií, je k dispozici v mnoha případech více než jedna standardní podoba využitelná u téhož kmene slova: je pak nutno řešit i vztah takových prostředků, vymezit vyjádření neutrální a v opozici k němu příznakové, které je užíváno jen v některých typech komunikace. Na morfologické rovině jsou tak skryty oba zmíněné typy příznakovosti, obecný v soustavě gramatických kategorií a jejich vztazích i konkrétnější, který vychází z podoby morfů, jimiž se kategorie vyjadřují. Oboje do poznání a popisu jazyka nepochybně patří.

Především je zde příznakovost systémová, založená na "gramatických významech", kde stojí proti sobě kategorie v opozicích, přičemž jeden z členů je nepříznakový (např. singulár, prézens), druhý příznakový (plurál, préteritum); tu jde o vztah analogický k tomu poznatelnému a popisovatelnému u fonémů. Příznakovost je vyjádřena pomocí standardních prostředků (včetně nulového vyjádření), vždy však tak, aby byl odlišen každý z členů opozice. Případy neutralizace příznaku jsou popisovány v mluvnicích; na rozdíl od fonologické roviny je však už neutralizace buď gramatikalizovaná (neutralizace vidu v negativním rozkazu - *nezavírej to okno*), nebo je možná až vzhledem k celku textu včetně jeho zakotvení do situace (např. neutralizace času v

prézentu historickém jako prostředek aktualizace a dynamizace vyprávěcí linie; neutralizace času a čísla v gnómičských výpovědích). Příznakovost na úrovni systému funguje přitom bez ohledu na konkrétní podobu jednotlivých morfologických prostředků vyjádření mluvnických významů; v některých případech je společná pro češtinu jako národní jazyk (např. slovesné kategorie a jejich vztah), jindy však v některých útvarech češtiny došlo k plné neutralizaci příznaku (např. kategorie gramatického rodu jako kongruentní v plurálu).

Druhý typ příznakovosti se týká podoby morfů, jimiž se významy vyjadřují, většinou koncovek (od jiných možností vyjádření, např. izolovaných morfů, odhlédneme). Jejich konkrétní fonologické složení může být - a to i v jediné varietě národního jazyka - pro týž soubor mluvnických významů dubletní, dokonce tripletní; tento stav existuje nejen ve spisovném jazyce, ale i v dialektech, pokud jsou skutečně živé a vyvíjejí se. Na povrchu se jeví jako různé koncovky jak hláskoslovné varianty typu */mali:m/ - /malejm/- /malém/- /malim/*, tak varianty skutečně morfologické typu */mal..mi/ - /mal..mal/*, morfologicky relevantní variantou, o níž je nutno z hlediska příznakovosti uvažovat, je však jen typ druhý. A zatímco ve spontánně existujícím dialektu si nanejvýše všimáme, že je některá koncovka novější (popř. interdialektická, např. */majó/* n. */majou/* v 3. os. pl. ind. prez. sloves 5. třídy na místě tradičního */maji/* na Brněnsku) a můžeme sledovat její spontánní šíření v textech, ve vztahu k prestižní podobě národního jazyka, tedy spisovnému jazyku, toto konstatování nestačí.

I když v mluvnici popisujeme jen normu spisovného jazyka, aniž bychom striktně rozhodovali o tom, co je nebo bude "správné", nevyhneme se otázce, zda jsou všechny koexistující koncovky skutečně synonymní, vzájemně nahraditelné ve všech výrazech patřících do téhož typu konjugace nebo deklinace (základního typu i "podtypů", např. podtypu *les, den* atd. u substantiv), a také ve všech typech textů, které vznikly nebo nově vznikají. Odpověď na tuto otázku žádá nejen nutná akribičnost výkladu, ale i vyjadřovací praxe, pro niž je existence dublet zavazující a někdy i matoucí. Pohybujeme se tu na poměrně jednoduché ose knižní - neutrální - hovorové X nespisovné, ale hranice nejsou ani zdaleka jasné a jednoduché. Už Jedlička (1974) jasně dokumentoval ošidnost této škály v morfologii, neboť v ní obvykle nefiguruje dostatek prvků, aby byly obsazeny všechny pozice, a také už tehdy naznačil nepevnost hranice mezi hovorovým a nespisovným, která se od té doby ještě značně rozvolnila (RUSÍNOVÁ, 1996, 2000; stati sborníku *Spisovnost a nespisovnost dnes*, 1996). V této souvislosti nelze nepřipomenout i studie F. ČERMÁKA, P. SGALLA, F. DANĚŠE aj. nazírající problém v obecných souvislostech a dokumentující je na vybraném materiálu. Bibliografie prací zabývajících se otázkou hranic spisovnosti včetně této hranice v morfologii, které byly publikovány jen za poslední desetiletí, by sama stačila zaplnit několik stran. Všechny se však shodují v tom, že mezi spisovností a nespisovností nelze najít pevnou linii, současně ovšem nepopírají potřebu se s tímto problémem nějak vyrovnat v okamžiku, kdy vzniká text adresovaný uživateli jazyka (učebnice, prakticky orientované knížky), který má česky psát nesoukromý věcný text, tj. text, kde nepochybně spisovnost očekáváme.

Vycházíme-li z užití v komunikaci, pak má spisovná neutrální koncovka daleko univerzálnější užití než příznaková, knižní nebo hovorová, tíže však určujeme, v čem příznak spočívá: nejde udělat obecné rozhodnutí, protože zdánlivě týž tvar má různé příznaky také v souvislosti se slovem, u něhož je užit. Nepochybně je např. jmenný tvar *nemocen* příznakový, knižnější než tvar *nemocný*, ale v oficiálním textu jen dosud nacházíme, zatímco femininum je daleko vzácnější; od adjektiva *veselý* by bylo možno jmenný tvar vytvořit také, vyjádření *jsem vesel* by však bylo daleko exkluzivnější, tedy i příznakovější (i když ve starých textech jej máme doložen, srov. Čelakovského - *bujný koník vesel skáče*), zatímco tvar *je zdrav* je poměrně neutrálnější, snad i díky ustrnulému *bud' zdrav* v pozdravu. Informace o příznaku u každé případu, která je běžná u lexika (viz údaje výkladových slovníků vztahující se k jednotlivé slovníkové položce, někdy i vazbě) by byla sice možná (srov. výčty tvarů, např. feminin kolísajících mezi typy *píseň* a *kost*, v starých příručkách procvičujících "správnost"), ale nevyhovovala by ani popisu samému, ani aplikaci na vyjadřovací praxi. Popis ovšem nemůže jen konstatovat existenci více synonymních koncovek, musí nutně mluvit i o jejich distribuci. Pak můžeme i dnes najít seznamy výjimek, a zejména doplňující údaje počítající s příznakovostí označovanou jako stylová, i když nemá s tím, co jsme zvyklí nazývat dnes "styl", nic přímo společného a navazuje spíše na velmi staré učení o třech stylech (HAUSENBLAS 1973). Dočítáme se pak v Příruční mluvnici (1995) ve výkladu o slovesných tvarech, že "určité koncovky jsou ve vyšším stylu" (s. 332 v upřesnění distribuce tvarů typu *děkuji/děkuji*), zatímco jiné jsou "běžnější, hovorové" (s. 327 o tvarech typu *kryju/kryji*), promítá se sem posun kodifikace ("původně nespisovné podoby jsou vnímány jako stylově nižší", s. 329 o dubletách *sázeji/sází*; " u sloves typu *třít* je možno setkat se ještě v předválečné literatuře - ale i později - se staršími tvary *třu/tru*, s. 328), hledisko teritoriální ("starší dubletní tvary podle typu *mazat* mají odstín hovorový, expresivní nebo regionální" k dubletám typu *oře/orá*, s. 331), občas najdeme dokonce informace o tvarech nespisovných "objevují se v něm v rámci mluvených forem stejné alternace: *prosít* - *pros* a substandardní *proš*" (ve výkladu o tvarech sloves typu *prosít*, s. 330) a využito je také hledisko expresivity, která je však již záležitostí užití v konkrétních textech (viz výše k typu *mazat*). Vedle toho se uplatňuje diferenciaci dubletních koncovek podle skupin slov vymezených tu sémanticky ("slovesa odvozená od interjekcí bývají expresivní, proto mají častěji hovorovou koncovku *-nul*", s. 328), jindy formálně ("z důvodů disimilace - aby se neopakovalo *-u-* ve dvou/třech slabikách po sobě" při pokračování výkladu o typu *děkuji/děkuju*, s. 332; "podoby podle *volat* jsou progresivní proto, že nevyžadují změnu kmenové souhlásky" k výkladu o tvarech typu *kulhám*, s. 331).

Nejjednotnost pohledu na příznakovost koncovek, kterou jsme na příkladech ukázali, je markantní, není však specifikem jen tohoto textu. Podobně není ničím zvláštním, že se právě v morfologii současných autorů odborných prací vyvíjejí jednoznačným soudům a formulují velmi opatrně. V kodifikačních Pravidlech českého pravopisu 1993 (školní vydání) dokonce na rozhodnutí o neutrálnosti - hovorovosti rezignují, pokud není skryto

v pořadí uváděných dublet. Ani jeden z materiálů vyjadřující se k formální morfologii nemůže naráz negovat tradici, jež je díky procesu postupné vědomé stabilizace nové češtiny v 19. století archaizující, nemůže však přehlížet nový vývoj, který vede k velmi rychlému pronikání dříve nespisovných tvarů do veřejné komunikace mluvené a odtud do normy spisovného jazyka, nemůže konečně přehlížet ani skutečnost, že povědomí uživatelů standardního jazyka, příjemců popisu jeho normy, je vedle školní výuky formováno také kontaktem s texty nejen současnými, ale i staršími, tvořenými za jiných podmínek, že je formováno jak komunikací psanou, tak mluvenou.

Domníváme se, že nejednotnost a nesoustavnost nevzniká z neochoty lingvistů vyjít ze stavu jazyka a vyrovnat se s ním, ale z toho, že koncovky mají sice - na rozdíl od lexika - obrovskou frekvenci v textech, ale poznání skutečného stavu využití je omezeno okruhem materiálů, jež jsou eventuální excerpci (ať už tradiční, nebo korpusové, která je přirozeně daleko rozsáhlejší) k dispozici: jde o texty dříve veskrze, dnes valnou většinou psané a veřejné, tj. o texty, které psali lidé mající již zafixovanou určitou představu správnosti založenou na školské tradici a tradici textů, s nimiž se dostávají do kontaktu, a tou se intuitivně řídí. Jsou tedy tyto texty po morfologické stránce postaveny na proskripci, a výsledek je ovlivněn i skutečností, že pokud si není běžný uživatel, tvůrce většiny textů, jist, preferuje tvary od svého běžného úzu odlišné. Stav formální morfologie textů soukromých nebo spontánně mluvených, který je také sledován, nemůže na rozhodování o příznaku koncovek nic změnit, protože v neprestižní sféře komunikace není očekáván kultivovaný projev a výběr z dublet v ní je v důsledku toho obrazem normy českého jazyka, nikoli však jazyka spisovného. Ukazuje tendence vývoje, snad i rozhojňuje vrstvu hovorovou, těžko však věci ostatní.

Je to více patrné na tvarech s malou frekvencí. Jako příklad volíme substantivum „rukojmí“ a jeho rod. Brus jazyka českého z r. 1877 má podobu *rukojmě* bez dalšího upřesnění, ale s odkazem k tvarosloví, kde bohužel tento typ chybí, Pravidla hledící k českému pravopisu a tvarosloví, menší vydání, 1904, udávají i rod (neutrum – zcela formálně vyhovující výrazu *rukojmě*) a dubletu *rukojmí*, také neutrum. *Rukojmí* postupně vítězí, tradiční určení, v tomto případě spíše umělé přiřazení rodu - neutra - na základě historie jazyka, je však nesmírně houževnaté. Přitom existence přirozeného rodu jako vodítka pro určení gramatického rodu tu nečiní žádné potíže, není tu ani problém formy, protože zakončení podobnou koncovkou *-í* mají i mnohá maskulina nebo feminina. Novější materiály přijímají rod mužský a střední (v různém pořadí), až Příruční mluvnice (1995, s. 245) připomíná i femininum. V textech přitom stále nacházíme preference nepřirozeného rodového zařazení, což zvláště v emotivně podbarvených reportážích působí nezvykle (*všechna rukojmí, tři muži a dvě ženy, byla osvobozena*); tradice neznámo proč vítězí, to ovlivňuje stav textů a odtud – při celkově minimálním počtu dokladů – možné hodnocení skutečné normy jazyka.

Shrňme: Morfologická rovina má z hlediska příznakovosti dvojí tvář. Na jedné straně příznakovost v rámci systému (analogickou fonologické rovině), již se ve standardních

popisech češtiny věnuje pozornost jen minimální, na druhé příznakovost na úrovni vyjadřovacích prostředků (analogickou slovní zásobě, ale vázanou na tvarové typy, nikoli jednotlivé prvky): má poměrně prostý soubor příznaků, s nimiž je nutno počítat, neboť jí stačí osa spisovnosti a nespisovnosti a v tom rámci rozlišení knižnosti - neutrálnosti a hovorovosti na straně spisovné a obecnosti - regionálnosti a ev. nářečnosti na straně nespisovna. Využití této škály je však náročné a příznakovosti jednotlivých dubletních koncovek je věnována pozornost bez jednotícího zorného úhlu, ale s důsledky pro vyjadřovací praxi. Je tomu tak díky tradici českého mluvnickví, kde tvoří tvarosloví důležitou část výkladů a je (vedle pravopisu) poměrně pevnou, nikoli však petrifikovanou součástí kodifikace. A je to i nepřímým důsledkem praktického využití získaných poznatků a formulovaných závěrů, kdy uživatel, a také školská praxe, která je od gramatik odvozená, hledá v tvaroslovných výkladech jednoznačná řešení a netouží - na rozdíl od poznávání lexika, kde mnohost vyjádření přijímá jako výhodu, a i na rozdíl od roviny zvukové, kde si možnosti ani neuvědomuje - po dubletách umožňujících variantnost vyjádření. Morfologická rovina je mu jen rovinou, v níž realizuje spojitost textu, málokdy je i pramenem aktivní práce s jazykem a uvědoměle stylizace.

Již před sto lety se objevují v prvních Pravidlech hledících k českému pravopisu a tvarosloví u některých tvarů informace o jejich knižnosti, je jich však minimum, ojediněle najdeme i připomínku úzu, celkově však text směřuje ke stabilizaci, v morfologii zřetelně archaizující a navazující na vývoj představ o spisovnosti 19. století. Sto let vývoje češtiny přineslo od té doby značný posun hranice spisovnosti, přesunulo do knižnosti až archaičnosti množství koncovek, ustoupilo přirozenému vývoji přijetím tvarů dříve nespisovných a někdy je již zbavilo příděchu hovorovosti. Poměrně vágní hranice mezi nimi, které odpovídá vágní informace o využití dublet opírající se o náhodně zvolený a nikoli striktně aplikovaný soubor "příznaků", však není uživatelsky výhodná. Způsobuje to nikoli neschopnost popsat existující stav jazyka, ale rychlá proměna komunikačních zvyklostí soudobé společnosti, kde vidíme jak tendenci ke zvýrazňování oficiálnosti některých typů sdělení pomocí knižnosti, tak (častěji) stylizovanou spontánnost veřejného komunikátu, jež je cestou k uvolnění striktních pravidel a k šíření koncovek dříve odmítaných. Není to proces nový, nové je jen masivnější akceptace dříve odmítaných tvarů a nárůst jejich frekvence ve veřejné komunikaci. Morfologická rovina jazyka, tak důvěrně známá a samozřejmá, tak v sobě skrývá mnohá překvapení.

LITERATURA:

BLAHOSLAV, J., *Gramatika česká*. Čejka, M., Šlosar, D., Nechutová, J. (eds.) Brno : MU 1991.
 ČECHOVÁ, M., CHLOUPEK, J., KRČMOVÁ, M., MINÁŘOVÁ, E., *Současná česká stylistika*. Praha: ISV 2003.

HAUSENBLAS, K., Vysoký - střední - nízký styl a diferenciacie stylů dnes. *SaS 34*, 1973, s. 85-91.
 JEDLIČKA, A., *Spisovný jazyk v současné komunikaci*, Praha: SPN, 1974
 CHLOUPEK, J., Slohová platnost syntaktické synonymie. *SaS*, 60, 1999, s. 88-91.
 JELÍNEK, M., Stylistika. In: *Příruční mluvnice češtiny*. Praha 1995, s. 701-782. 2. vyd. 1996.
 KRČMOVÁ, M., K pramenům specifika mluveného projevu (Mluvenost či spontánnost?), in Davidová, D. (Ed.): *K diferenciaci současného mluveného jazyka*. Ostrava: OU, 1995, s. 26-32.
 KRČMOVÁ, M., Mluvenost a psanost jako slohotvorné činitele. Sborník *prací Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě* : Řada jazykovědná : D3, ročník 2003, s. 29-35.
 KRČMOVÁ, M., Termín obecná čeština a různost jeho chápání, in Hladká, Z., Karlík, P. (eds.), *Čeština – univerzália a specifika 2*, Brno: MU, 2000, s. 63-78.
 KARLÍK, P., NEKULA, M., RUSÍNOVÁ, Z. (eds.), *Příruční mluvnice češtiny*, Praha: NLN 1995; část Morfologie, s. 227-357, je z pera Z. Rusínové.
Pravidla hledící k českému pravopisu a tvarosloví a abecedním seznamem slov a tvarů, Praha: Císařský královský školní knihosklad, 1904.
Pravidla českého pravopisu. Školní vydání. MARTINCOVÁ, O., a kol. Praha: Pansofia 1993.
 RUSÍNOVÁ, Z., Spisovná a obecná čeština, in Jančáková, J., Komárek, M., Uličný, O. (eds.), *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*, Praha: UK 1995, s. 72-76.
 RUSÍNOVÁ, Z., Jak je to s obecností obecné češtiny, in Hladká, Z., Karlík, P., *Čeština – univerzália a specifika 2*, Brno: MU, 2000, s. 79-84.
Spisovnost a nespisovnost dnes, ŠRÁMEK, R. (ed.), Brno: MU 1996.
 TĚŠITELOVÁ, M., a kol., *Kvantitativní charakteristiky současné češtiny*. Praha: Academia